

‘Op het vorige is genoeg gewoekerd’

Een vergelijkende studie naar voedseloproeren in Holland, 1690 – 1770

Fabian de Bont

S4137108

Bachelorscriptie Geschiedenis
Radboud Universiteit Nijmegen

Begeleider: Dr. Dries Lyna

Inhoudsopgave

§1: Inleiding.....	3
§2: Status Quaestionis	5
§3: De sociaaleconomische situatie in Holland 1690-1770.....	10
§4: De Hollandse voedseloproeren.....	15
Het 'Taxation Populaire' in Holland.....	15
De deelnemers aan het oproer	17
De rol van de overheid	18
§5: De 'dure' jaren.....	19
Tot 1740	19
Na 1740	21
Bijlage.....	24
Lijst met Hollandse voedseloproeren, duurtejaren en crises tussen 1690 en 1770.....	24
Literatuurlijst.....	26

Illustraties op voorzijde: Een kleine honderd jaar na het broodoproer van 1741 te Amsterdam verbeeldde *Johannes Hilverdink* (1813-1902) een plundering van huize Goetval op het Singel. Het volksgemeen vernielde alles en een beresterke stedeling smeed zelfs de vazen die de geveltop sierde naar beneden. Daarnaast tekende *Hilverdink* ook de eigenaar van herberg Grootendorst op de Brouwersgracht, die plundering wist te voorkomen. Gewapend liet hij de plundersaars kiezen: bier bestellen of een mes tussen de ribben.

§1: Inleiding

Zaterdagavond 13 augustus 1740. Enkele stedelingen veroorzaken een groot tumult bij de woning van Jakob de Vijver, een kruidenier uit Rotterdam.¹ Het volksgemeen dat op de been is gekomen scandeert dat de grootgrutter zich schuldig heeft gemaakt aan het kunstmatig in stand houden van een te hoge prijs voor zijn waren, terwijl hij ook nog eens soortgelijke waren van kleinere kruideniers opkoopt. De stedelingen zijn daardoor gedwongen om honger te leiden en “(...) *minder soort als bijvoorbeeld swart meel, paardeboonen enz. te eten*”.² Omwonende stedelingen verzamelen zich rond het huis van De Vijver. Na het meermaals verwensen van de kruideniersfamilie – “*Raap stenen, laten we die honden doodgooijen*” – wordt de daad bij het woord gevoegd en vliegen er daadwerkelijk stenen door de voorgevel van het pand.³ De hongerige stedelingen betreden het huis met allerlei wapentuig om zich de levensmiddelen eigen te maken. Zelfs de aanwezigheid van een groot aantal lokale dienders⁴ – er was op dat moment in dat deel van de stad zelfs geen diender meer aanwezig om de klok op het stadhuis te luiden – weerhield de stedelingen er niet van om over te gaan tot geweld.

De gebeurtenissen bij de woning van De Vijver waren niet uitzonderlijk in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Holland, dat ook toen al het meest verstedelijkte gebied in de Republiek was. Dit fenomeen – beter bekend als het honger- of voedseloproer – kwam regelmatig voor en ging niet zonder meer gepaard met geweld.⁵ Dit komt niet overeen met de bestaande beeldvorming van deze periode. Dit is de politiek-culturele beeldvorming waarbij de vroegmoderne samenleving in Holland geassocieerd wordt met economische voorspoed, culturele bloei en vreedzame samenwerking op politiek niveau.⁶ Het idee hierbij is dat de ‘Gouden Eeuw’ een hoge levensstandaard bracht voor de inwoners van de Republiek, waarbij

¹ Deze inleiding is gebaseerd op het ooggetuigenverslag van Pieter van der Schelling uit: Rudolf Dekker, *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten: ooggetuigenverslagen van oproeren in de provincie Holland ten tijde van de Republiek (1690-1750)* (Assen, 1979) 118-119.

² Ibidem, 119.

³ Ibidem, 125.

⁴ Dienders waren in de 17^e en 18^e eeuw vaak orbewoerders of buurtmeesters in de desbetreffende wijk of stad. In dit geval waren de dienders in dienst als orbewoerders van de schout van Rotterdam.

⁵ Voor een uitgebreide lijst met Hollandse voedseloproeren in de periode 1690-1770, zie: Rudolf Dekker, *Holland in beroering: oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn, 1982) 23-24.

⁶ Maarten Prak, ‘Challenges for The Republic: Coordination and Loyalty in the Dutch Republic’, in André Holenstein, Thomas Maissen (eds.), *The Republican Alternative: The Netherlands and Switzerland Compared* (Amsterdam, 2008) 59.

van opstanden en rellen als gevolg van armoede absoluut geen sprake was.⁷ Toch realiseren weinigen dat deze samenleving in de Hollandse steden doordrongen was met geweld. Het gewelddadige karakter van de vroegmoderne samenleving als onderdeel van het dagelijks leven is niet alleen voor West-Europa, maar ook in de Republiek uitvoerig onderzocht.⁸ Het voedseloproer zelf, naast studies over geweld in het algemeen, is in de West-Europese sociaaleconomische geschiedschrijving regelmatig onderzocht. Toch is het onderzoek over dit fenomeen in Holland juist lange tijd onderbelicht gebleven.⁹ In duurtejaren¹⁰, maar ook tijdens voedselschaarste, belastingheffingen, prijs- en accijnsverhogingen, kwam de stedelijke bevolking in Holland bij het minste of geringste in opstand. Deze oproeren kenmerkten zich door hun relatieve kleinschalige, maar toch gewelddadige karakter tegenover niet alleen de lokale overheden, maar ook tegenover afnemers van belastingen en leveranciers van voedsel en andere waren.¹¹

⁷ Voor een overzicht van deze ontwikkeling zie: Guido de Bruin, 'De geschiedschrijving over de Gouden Eeuw' in Wijnand Mijnhardt (ed.), *Kantelend geschiedbeeld: Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht, 1893) 83-117.

⁸Leidend voor het onderzoek van geweld in de vroegmoderne Republiek is het werk van Pieter Spierenburg. Belangrijk voor het ontcrachten van de politieke beeldvorming van een vreedzame vroegmoderne samenleving is: Pieter Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preïndustrieel Europa* (Hilversum, 1988).

⁹ Het onderzoek naar stedelijke oproeren in West-Europa kent een rijke traditie met auteurs als George Rudé, Eric Hobsbawm en Charles Tilly. Voor Holland is dit tot nu enkel gedaan door de eerdergenoemde Rudolf Dekker.

¹⁰ Onder duurtejaren worden jaren verstaan waarbij de graanprijs exponentieel is gestegen ten opzichte van de jaren daarvoor. Duurtejaren zijn daarmee eigenlijk een verbastering van de term 'dure jaren'.

¹¹ Julius Ruff, *Violence in Early Modern Europe 1500-1800* (Cambridge, 2001) 190-191.

§2: Status Quaestionis

Traditioneel wordt de historiografie over het volksoproer gelinkt aan de politieke geschiedschrijving. Belangrijk hierbij is de ontwikkeling van zelfstandige schutterijen, die tijdens volksoproeren zelf politieke beslissingen gingen nemen en het gezag van de centrale en lokale overheden ondermijnden.¹² Bijgevolg was dat enkel die oproeren werden uitgelicht die samenhangen met belangrijke politieke en economische ontwikkelingen. Zelfstandig onderzoek naar oproeren – en in het bijzonder het voedseloproer – kwam pas halverwege de twintigste eeuw op gang. Met de opkomst van Marxistisch geïnspireerde literatuur¹³, nam de sociaaleconomische geschiedschrijving een steeds belangrijke rol op zich. Een belangrijke exponent van deze literatuur was de ‘Bottom-up’ geschiedenis – waarbij de gewone burger centraal staat – die er voor zorgde dat er steeds meer aandacht kwam voor het verhaal van de lagere klassen uit de samenleving, en zo ook voor het volksoproer.¹⁴

Een belangrijke initiator voor dit proces was George Rudé. Als exponent van het Britse Marxisme en het fenomeen ‘*History from Below*’ ontwikkelde hij het concept van ‘The Pre-industrial Crowd’.¹⁵ In zijn studie naar opstanden in Parijs en London in de achttiende eeuw bleek dat oproeren niet altijd politiek te verklaren waren. Sociale omstandigheden als graantekorten, repressie – al dan niet uitgevoerd door de overheid zelf – en industrialisatie hadden een veel grotere rol dan tot dusver werd gedacht.¹⁶ Langzaam werd dit idee verder uitgewerkt en werd er een verband gelegd tussen deze verslechtering in sociale omstandigheden – in het bijzonder de verslechtering van de levensstandaard en de toename van (overheids)repressie – en de oproeren die daaruit voortvloeien. Charles Tilly stelde – hoewel hij geen marxist was, maar wel belangrijk voor de sociale geschiedschrijving uit die tijd – hierbij dat burgers hun rechten gaan verdedigen tegen degenen die hen geweld aan

¹² Een belangrijk overzicht van politieke revoltes in de stedelijk vroegmodern Holland wordt gegeven in: Marc Boone, Maarten Prak, ‘Vorsten, patriciërs en burgers: de kleine en grote traditie van stedelijke revoltes in de Lage Landen.’ in Karel Davids, Jan Lucassen (eds.), *Een wonder weerspiegeld: de Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam, 2005) 105-112.

¹³ Marxistische geïnspireerde literatuur kwam op in de jaren zestig als gevolg van de klassenbewustwording en de daaruit voortvloeiende arbeidersbewegingen. Voor de geschiedschrijving werd er nog een belangrijke impuls gegeven door de prestigieuze *Annales*-school.

¹⁴ Dit fenomeen van ‘Bottom-up’ of ‘History from below’ wordt voor het eerst gebruikt in: George Rudé, *The Crowd in the French Revolution* (Oxford, 1963) 5-15.

¹⁵ George Rudé, *Paris and London in the Eighteenth Century: Studies in Popular Protest* (London, 1974) 18-20.

¹⁶ *Ibidem*, 29-34.

doen. Dit noemde hij ook wel reactief collectief geweld.¹⁷ Stedelingen komen als een groep in opstand, zodra er een verslechtering in de levensstandaard optreedt. Eric Hobsbawm – die op zijn beurt wel de belangrijkste initiator van de marxistische geschiedschrijving is – ging zelfs nog een stap verder door te stellen dat in de soort oproeren een voorloper van de modernere stakingen gezien kan worden, hetzij met een gewelddadiger karakter dan in de negentiende eeuw.¹⁸

In de jaren tachtig van de twintigste eeuw, de bloeiperiode van de Marxistisch geïnspireerde sociaaleconomische geschiedschrijving, bereikte het onderzoek naar oproeren een hoogtepunt. Edward Thompson, een invloedrijke Britse historicus en marxist, trok het reactief geweld in tijden van duurte nog verder dan zijn voorgangers. Hij nam namelijk stelling dat burgers rechtvaardigheid belangrijker vonden dan de gevolgen van een eventueel oproer. De bereidheid van mensen om zo ver te gaan, noemde hij de ‘Moral Economy’.¹⁹ De wanverhouding van prijs en kwaliteit van voedsel zijn in deze morele economie een legitimatie tot oproer. Louise Tilly, de vrouw van Charles Tilly en degene die het fenomeen van ‘Moral Economy’ in Frankrijk onderzocht, ging zelfs nog iets verder door te stellen dat burgers in duurtjaren zelf het heft in handen namen. Ze gingen boeren en winkeliers plunderen of dwongen hen om voedsel voor een lagere prijs te verkopen. Dit gebeurde niet alleen in Frankrijk, maar in grote delen van West-Europa en zelfs – zoals blijkt uit het voorkomen bij de woning van De Vijver – in Holland.²⁰

De belangrijkste pionier die heeft aangetoond dat de vroegmoderne stedelijke samenleving in Holland toch niet zo voorspoedig en vreedzaam was als vaak wordt gesuggereerd, is Rudolf Dekker. Deze cultuurhistoricus stelde met het werk *Holland in beroering: oproeren in de 17^e en 18^e eeuw (1982)* dit beeld over zijn vaderlandse geschiedenis

¹⁷ Charles Tilly, ‘Major Forms of Collective Action in Western Europe, 1500-1975’, *Theory and Society*, 3 (1976) 365-367.

¹⁸ Eric Hobsbawm, *Labouring Men: Studies in the History of Labour* (London, 1968) 5-22.

¹⁹ Edward Thompson, ‘The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century’, *Past & Present*, 50 (1971) 76-79.

²⁰ Louise Tilly, ‘The Food Riot as a Form of Political Conflict in France’, in Herman Diederiks (ed.), *Van oproeren en stakingen: sociale en politieke mobilisering in Europa, 1500-1850* (Den Haag, 1981) 97-100.

bij en toonde aan dat deze periode minstens zo chaotisch en gewelddadig was als elders in Europa. Holland was allesbehalve een oase van rust.²¹

Dekker wijst in zijn onderzoek echter af dat er een wetmatig verband zou bestaan tussen het ontstaan van een volksoproer en de neergang van de levensstandaard, het dalen van prijzen of de beschikbaarheid van voedsel. Ook wijst hij onderliggende conjuncturele sociaaleconomische verklaringen af. Elk voedseloproer zou volgens hem afzonderlijk moeten worden bestudeerd, omdat elk oproer andere omstandigheden kent.²² Interessant genoeg sluit Dekker sociaaleconomische processen niet uit. Een belangrijke reden hiervoor – en dan met name voor voedseloproeren – ligt in het feit dat de overheid na 1690 een steeds liberaler beleid ging voeren met betrekking tot levensmiddelenvoorziening. Prijsregulatie door lokale overheden, iets dat in middeleeuwen de normaalste zaak van de wereld was, raakte in de vroegmoderne tijd steeds meer in onbruik. Dit kwam door de opkomst van de vrije markt, die ervoor zorgde dat vraag en aanbod de prijs van waren ging bepalen. Als gevolg namen de stedelingen zelf het heft in handen. Een menigte ging zelf bij een verkoper een rechtvaardig geachte prijs afdwingen voor zijn waren.²³ Het volksgemeen wilde dus een *'juste prix'* voor de waren van de distributeurs. Het afdwingen kwam voor bij zelfstandigen als bakkers, slaggers en kruideniers zijn, maar ook de grote organisaties en zelfs de overheid bleven de oproeren niet bespaard.²⁴

Dit fenomeen – ook wel *'taxation populaire'* genoemd – is voor het eerst in Engeland verklaard door de al eerder genoemde Edward Thompson²⁵ en later door de ook eerder genoemde Louise Tilly voor Frankrijk.²⁶ Dit verschijnsel deed zich in alle drie de gebieden voor het eerst voor in de jaren 1690.²⁷ Thompson en Tilly zien, in tegenstelling tot Dekker, wel een oorzakelijk verband tussen dit fenomeen en het voedseloproer. Dekker sluit een

²¹ Dekker, *Holland in beroering*, 8-9.

²² Ibidem, 130-132.

²³ Ibidem, 122-124.

²⁴ Ruff, *Violence in Early Modern Europe*, 193-194.

²⁵ Thompson, 'The Moral Economy', 76-79.

²⁶ Tilly, 'The Food Riot', 97-100.

²⁷ De eerst gedocumenteerde vorm van *'taxation populaire'* in Holland vond plaats in oktober 1693. In Frankrijk en Engeland waren dit respectievelijk oktober 1694 en april 1693.

dergelijke verklaring natuurlijk niet uit, maar denkt dat het niet afdoende is. Omdat zijn werk toch een drietal decennia verouderd is, lijkt een kritische herziening met betrekking tot de Hollandse situatie op zijn plaats.

Al bij al is er een verschuiving te zien van oproeren verklaard als incidentele acties in politiek-economische slechtere tijden naar een verklaring door middel van een sociaaleconomisch systeem, waarbij geweld algemeen geaccepteerd wordt als middel om te overleven in duurtijden. Dit verklaart bijvoorbeeld waarom oproeren ook buiten extreme periodes van hongersnood voor kunnen komen.²⁸ Na de jaren tachtig lijken er in de algemene historiografie nauwelijks nieuwe inzichten te ontstaan. Er wordt wel geschreven, maar nieuwe inzichten lijken nauwelijks voor te komen.²⁹ Deze uitkristallisering van het onderzoek komt mede doordat het debat is geleid door marxistisch-geïnspireerde literatuur. In deze periode verloren veel historici het geloof in geschiedenis van structuren en grote verhalen en trad het postmodernisme in.³⁰ De ideologische inslag zorgde ervoor, nadat het nodige onderzoek verricht was, dat historici minder geïnteresseerd waren in verder onderzoek. Ook het verrichtte onderzoek over de situatie in Holland liep in de jaren tachtig op zijn einde. Het onderzoek daarover werd zelfs gedragen door één auteur. Meegerekend dat het onderzoek van Dekker niet overeenkomt met het vergelijkbaar onderzoek in het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden³¹, lijkt een herziening van de situatie in Holland zelfs meer dan ooit op zijn plaats.

In dit werkstuk staat de vraag centraal in hoeverre het model van Thompson en Tilly – en dan in het bijzonder voedseloproeren in relatie tot het *'taxation populaire'* – toepasbaar is op de Hollandse situatie. Het is bijvoorbeeld interessant dat in het geval bij De Vijver, de grutter niet honger, maar het kunstmatig in stand houden van een hoge prijs, ten laste wordt gelegd.³²

²⁸ Ruff, *Violence in Early Modern Europe*, 196.

²⁹ John Walter, Roger Schofield, *Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society* (Cambridge, 1989) 21-35.

³⁰ Het einde van de grote verhalen en de marxistisch geïnspireerde literatuur wordt onderstreept in: Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (London, 1992) xi - xxiii.

³¹ Karin van Honacker, *Lokaal verzet en oproer in de 17^e en 18^e eeuw: collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven* (Kortrijk-Heule, 1994) 21-35.

³² Dekker, *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten*, 119.

Binnen de Hollandse situatie zal gekozen worden om de periode 1690–1770 te onderzoeken. Niet alleen omdat bijna alle Hollandse voedseloproeren in deze periode voorkomen, maar ook omdat er in deze periode op demografisch, sociaal en economisch gebied een duidelijke cesuur te vinden is. Daarnaast is dit ook het geval met betrekking tot Engeland, Frankrijk en de zuidelijke Nederlanden. Tenslotte – maar daarom niet minder belangrijk – kent het *‘taxation populaire’* in deze periode haar oorsprong en zien we het hier het meest voorkomen. De vergelijking met Engeland, Frankrijk en de zuidelijke Nederlanden – waar het onderzoek wordt gedragen door Karin van Honacker³³ – zal gemaakt worden op de momenten waar deze gepast is, zodat het onderzoek over voedseloproeren in Holland – wat uiteindelijk toch centraal staat – niet ondergesneeuwd zal worden door een complexe en grote vergelijking.

Om te kijken of er een oorzakelijk verband bestaat tussen de voedseloproeren in Holland in de periode 1690-1770 zal eerst de sociaaleconomische situatie van Holland in die periode uiteen worden gezet, om de conjunctuur van deze periode te begrijpen. Hierbij zal de nadruk liggen op demografische ontwikkelingen en de aanwezigheid van duurtjaren en subsistentiecrises. Vervolgens zal er dieper worden ingegaan op de ontwikkeling van graan, de graanprijzen en andere voedingsmiddelen. Met deze zaken in het achterhoofd zal tenslotte gekeken worden in hoeverre dit overeenkomt met de voedseloproeren van deze periode.

³³ Honacker, *Lokaal verzet en oproer*, 35.

§3: De sociaaleconomische situatie in Holland 1690-1770

Hongersnoden en bestaanscrises zijn te verklaren vanuit de relatie tussen de bevolkingsverloop en de landbouwproductie. In dit verband wordt er pas van een bestaanscrisis gesproken als de mortaliteit twee tot drie keer hoger was dan normaal, als dat cijfer tenminste verband houdt met een stijgende voedselprijs en niet bijvoorbeeld met een epidemie.³⁴ Wanneer de voedselprijs steeg als gevolg van een misoogst – er was dan minder graan beschikbaar voor een veel hogere prijs – nam de sterfte snel toe omdat de bevolking niet genoeg te eten had. Tot aan de negentiende eeuw gebeurde dit veelvuldig in West-Europa. De laatste grote bestaanscrises daarvan was de ‘Grote Hongersnood’ in Ierland rond 1850.³⁵

Om iets zinnigs te kunnen zeggen over hongersnoden en bestaanscrises in Holland is het belangrijk om de relatie tussen het bevolkingsverloop en de voedselproductie te schetsen. Een belangrijke indicator hiervoor is het sociaaleconomische klimaat in die periode, dat zich in West-Europa, en met name in Holland, op een bijzondere manier ontwikkelde.

De aanloop naar 1690

De grote sociaaleconomische historici gespecialiseerd op het gebied van de economie van de vroegmoderne Nederlanden zoals Jan Luiten van Zanden, Ad van der Woude en Jan de Vries zien over het algemeen eenzelfde patroon in de economische ontwikkeling van Holland, dat op dat moment het meest verstedelijkte gebied van de republiek was. Voor 1580 trekt daar de economische groei aan om vervolgens over te gaan tot de hoge economische groei in de periode die vaak wordt beschouwd als de ‘Gouden Eeuw’.³⁶ In deze periode behoorde het niveau van de levensstandaard van de burgers in Holland tot één van de hoogste in Europa. Toch vindt vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw stagnatie plaats.³⁷ De lonen blijven gelijk, maar aan de andere kant neemt de prijs van producten toe, en dan met name die

³⁴ Boukje de Vries, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat: demografie, economie, maatschappij en cultuur in West-Europa, 1450-2000* (Groningen, 2000) 24.

³⁵ Karel Davids, Marjolein 't Hart, Lex Heerma van Voss, *De wereld en Nederland: een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam, 2011) 38-39.

³⁶ *Ibidem*, 57.

³⁷ Jan de Vries, Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815: de eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995) 774-775.

van levensmiddelen. Dit had allerlei redenen, zoals de verslechtering van de exportmarkten, de concurrentie van andere landen, de toenemende belastingdruk, de hogere arbeidskosten en de scheefgroei van de arbeidsverdeling in de agrarische en de secundaire sector.³⁸

Ondanks deze langzame stagnatie vanaf 1675, neemt Holland een bijzondere positie in ten opzichte van de andere landen. De grote steden wisten zich als snel te ontworstelen aan de beperkingen van de agrarische productiecapaciteiten. Dit in tegenstelling tot Frankrijk en Engeland, waar de steden nog lange tijd afhankelijk waren van de agrarische sector. De voedselimport, commercialisering van de nijverheidssector en de verstedelijking bereikten veel eerder een hoog niveau en stond in die zin los van een strikt Malthusiaans model. Toch zou de landbouw in Holland nog altijd belangrijk blijven voor de economie. Enkel de Zuidelijke Nederlanden, die door de aantrekkingskracht van migranten ook een grotere nijverheidssector ontwikkelden, wisten aanvankelijk mee te komen met Holland.³⁹ Toch zouden de grote steden aldaar, waarvan Antwerpen de belangrijkste was, al snel in het laatste kwart van de zeventiende eeuw in economisch verval raken.⁴⁰

Vanaf 1690

De doorzettende stagnatie op het einde van de zeventiende en begin van de achttiende eeuw wekt de suggestie dat de economie van Holland als een versleten versie van de ‘Gouden Eeuw’ gezien moet worden.⁴¹ Dit is niet het geval. De achttiende eeuw in Holland kent namelijk een economie met een eigen dynamiek en structuur.

De stagnatie in de periode vanaf 1690 is aan een drietal zaken toe te schrijven. Allereerst was er weinig demografische groei. Dit was te wijten aan enerzijds de hoge sterftcijfers en anderzijds het de hoge huwelijksleeftijd, dat een belangrijk instrument was om de omvang van het kindertal – en dus ook de bevolkingsgroei – te regelen.⁴² Ook in Frankrijk, Engeland en de Zuidelijke Nederlanden waren huwelijk en sterfte een belangrijk

³⁸ Davids, *De wereld en Nederland*, 65.

³⁹ Ibidem, 58.

⁴⁰ Michael Limberger, ‘No Town in the World Provides More Advantages: Economies of Agglomeration and the Golden Age of Antwerp’, in Patrick O’Brien, Marjolein ‘t Hart, Derek Keene, Herman van der Wee (eds.), *Urban Achievement in Early Modern Europe: Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London* (Cambridge, 2001) 61-62.

⁴¹ De Vries, *Nederland 1500-1815*, 782.

⁴² De Vries, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat*, 45.

kenmerk voor de langzame bevolkingsgroei. Tot 1750 werden er nauwelijks kinderen buiten het huwelijk geboren. Het demografische systeem was effectief en de sociale controle zo sterk dat de meeste mensen enkel kinderen binnen het huwelijk – dat ook nog eens op een gemiddeld late leeftijd werd voltrokken – accepteerden.⁴³ Toch is er een verschil in het demografische systeem van enerzijds de Nederlanden en Engeland en anderzijds Frankrijk te ontwaren. Frankrijk werd veel meer geteisterd door epidemieën en bestaanscrises, waardoor de bevolkingsgroei zelfs licht daalde. In Nederland en Engeland was dit veel minder het geval. Hier stabiliseerde de bevolkingsgroei. Ook hadden de oorlogen, als stabilisator van de bevolkingsgroei, in Frankrijk veel meer effect dan in Engeland en de Nederlanden.⁴⁴

De andere twee oorzaken voor de stagnatie na 1690 hangen min of meer met elkaar samen. Aan de ene kant wordt het economische verval, dat in 1675 op gang komt, in deze periode doorgezet. De importmarkt kromp, de stedelijke nijverheidssector leed ernstige verliezen aan arbeidsintensiviteit en kapitaalproductie van goederen en tenslotte schroefden de overheden de belastingdruk op, omdat de staatsschuld bleef stijgen.⁴⁵ Aan de andere kant ging de voedselproductie naar beneden. In de landbouw verschoof het accent naar twee kanten. Minder arbeidsintensieve veehandel, maar juist meer arbeidsintensieve handel van gewassen. Samen met het inkrimpen van de importmarkt zorgde dit ervoor dat er minder voedsel aangeboden werd dan de bevolking gewend was. Dit alles had natuurlijk weerslag op de stedelijke samenleving in de vorm van ontevredenheid.⁴⁶

De 'Grote Breuk'

Opmerkelijk aan de periode 1690-1770 is dat er in de decennia na 1740 een verschuiving in de sociaaleconomische en demografische situatie plaatsvindt. Ten eerste trok de bevolkingsgroei weer aan. Dit gebeurde niet alleen in Nederland, maar in heel West-Europa. Deze eerste demografische transitie zorgde voor veranderingen in de bestaande structuren, zoals het huwelijk. De steeds meer individualistische levensstijl ging bepalen of men wel of niet een huwelijk sloot en de strikte sociale controle verdween. Daardoor waren er meer

⁴³ Ibidem, 46.

⁴⁴ Ibidem, 47.

⁴⁵ Karel Davids, *The Rise and Decline of Dutch Technological Leadership: Technology, Economy and Culture in the Netherlands, 1350-1800* (Leiden, 2008) 59.

⁴⁶ De Vries, *Nederland 1500-1815*, 782-783.

geboortes buiten het huwelijk om. De bevolking groeide exponentieel. Belangrijk hierbij is de trek naar de stad. De urbanisatie zorgde ervoor dat er steeds meer mensen naar de stad kwamen, waardoor economische activiteiten weer begonnen te floreren.⁴⁷

Daarnaast begon het prijsniveau – vooral na 1750 – weer opnieuw aan te trekken, van zowel de binnenlandse als de buitenlandse markten. De economie leefde dus weer op, maar werd niet helemaal uit het slop getrokken. Gevolg was wel dat de inkomenspiramide meer en meer gelijk werd getrokken.⁴⁸ De toenemende bevolkingsgroei in Europa vanaf de decennia na 1740 zorgde er niet alleen voor dat de voedselproductie toenam, maar ook het tempo waarmee dat gebeurde.⁴⁹ Onzekerheden namen af – denk daarbij aan de verbetering van medicijnen, voedselmiddelen, graanverbouwing en de ontdekking van de aardappel – maar ook kwam er betere medische zorg en meer aandacht voor kinderen en geboortebeperving, alsmede een toename in buitenechtelijke seksuele activiteit.⁵⁰ De levensstandaard en de bestaanszekerheid van stedelingen in Holland steeg.

De sociaaleconomische situatie in Holland na 1740 staat in groot contrast met de periode daarvoor. De bevolking groeit door natuurlijke aanwas en urbanisatie⁵¹, de economie en importmarkten trekken weer aan en onder de bevolking is er steeds meer bestaanszekerheid. Toch is er ook iets opmerkelijks aan de hand. Uit onderzoek blijkt dat de economische factoren een grote causaliteit kenden met het niveau van de mortaliteit van elk West-Europees land. In de periode 1675 tot 1755 valt bijvoorbeeld de helft van de sterfte in Frankrijk te verklaren vanuit de hoge graanprijzen en de daaropvolgende hongeroproeren. Voor Engeland geldt dit slechts voor een kwart van de sterftegevallen en in Holland was dit nog minder. Dit kwam doordat graan vaak werd geïmporteerd en niet geproduceerd, waardoor misoogsten niet direct invloed hadden, hoewel ze nog steeds voelbaar waren.⁵²

In Holland waren na 1740 de al eerder benoemde factoren van belang voor de

⁴⁷ Jan de Vries, *European Urbanization, 1500-1800* (London, 1984) 258-260.

⁴⁸ De Vries, *Nederland 1500-1815*, 783-784.

⁴⁹ De Vries, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat*, 184-185.

⁵⁰ *Ibidem*, 46, 202-204.

⁵¹ Leo Lucassen, Jan Lucassen, *Winnaars en verliezers: een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie*. (Amsterdam, 2011) 191-194.

⁵² De Vries, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat*, 29-30.

verbetering van de sociaaleconomische situatie. Toch blijkt dat de mortaliteit voor die periode voor een groot deel niet uit hongersnood voortkwam. In de volgende paragrafen zal gekeken worden naar de ontwikkeling van de graanprijzen en de frequentie van de verschillende hongeroproeren – zowel voor als na 1740 – om te kijken of honger en schaarste wel echt van invloed waren op de volksoproeren in de onderzochte periode.⁵³

⁵³ Ibidem, 123-124.

§4: De Hollandse voedseloproeren

Het afdwingen van de ‘juiste prijs’ is een terugkerend thema in niet alleen zeventiende- en achttiende-eeuws West-Europa, maar zeker ook in Holland. Zogenaamde ‘bedel- en eistochten’ waren niet ongewoon in deze periode. Gevreesd waren bijvoorbeeld de zogeheten Bijltjes – de sloopstimmerlieden van de Admiraliteitswerven in Rotterdam – die in het voorjaar van 1783 verschillende graanhandelaren afdwongen en met dreigende toon zeiden ‘*niet te zullen heengaan voordat hun wat gegeven was*’. De arbeiders betichtten de graanhandelaren handel met de Engelsen te drijven – ook al was Holland op dat moment in oorlog met Groot-Brittannië – waardoor de graanprijs voor de eigen gemeenschap werd opgedreven.⁵⁴

Het ‘Taxation Populaire’ in Holland

Dit eerder besproken fenomeen van het ‘taxation populaire’ kwam dus veelvuldig voor in Holland. Collectieve actie was daarbij evident. Het volksgemeen dwong in hun ogen een acceptabele prijs af voor het graan of andere levensmiddelen. Deze prijs lag veel lager dan de vraagprijs van de verkoper. Bij een weigering vond plundering plaats.⁵⁵ Uit ooggetuigenverslagen zoals die van de Bijltjes of de plundering van Jakob de Vijver in Rotterdam blijkt dat honger niet het belangrijkste argument is dat de plunders opvoeren. Morele verontwaardiging over de prijs is daarbij het hoofdmotief. De collectieve verontwaardiging, beschuldigingen van prijsafspraken en kartelvorming kwamen veel meer voor.⁵⁶ Vraag is dan wel in hoeverre de oproeren in Holland ontstonden uit honger, maar voordat dat daar iets zinnigs over gezegd kan worden, moeten eerst de oproeren en duurtjaren onder de loep worden genomen.

In de periode tussen 1690 en 1770 zijn er in Holland zo’n vijftienvijftig van deze voedseloproeren bekend.⁵⁷ In vergelijking met Frankrijk en Engeland – waar veel meer van dit soort oproeren voorkwamen – is dat betrekkelijk weinig. Toch zijn deze oproeren door hun verscheidenheid, verspreiding en gelijkaardig karakter zeer representatief voor dit onderzoek.

⁵⁴ Eric Palmen, *Kaat Mossel, helleveeg van Rotterdam. Volk en verlichting in de achttiende eeuw* (Amsterdam, 2009) 19-20.

⁵⁵ Dekker, *Holland in beroering*, 27.

⁵⁶ Thompson, ‘The Moral Economy’, 89-90.

⁵⁷ Voor een uitgebreid overzicht van de voedseloproeren, duurtjaren en crises tussen 1690 en 1770, zie bijlage.

De voedselrellen waren vaak kortstondig van aard en gingen om een zeer grote variëteit aan voedsel. Soms ging het om kruidenierswaren in het algemeen, maar vaak ook om specifieke producten. Denk hierbij aan brood, melk, boekweitmeel, boter, groenten, appels en bonen. In twee gevallen ging het zelfs om drinkwater, omdat het water in de stad – in dit geval Amsterdam – bevroren was en het van buiten de stadsmuren moest worden aangevoerd. Hierdoor werd de prijs van water vele malen hoger dan die van het graan op dat moment, waardoor de stedelingen de vinger wezen naar de wateraanvoerders, die volgens hen in het geniep afspraken over de prijs hadden gemaakt.⁵⁸ Deze variëteit was niet kenmerkend voor de oproeren in Engeland en Frankrijk. In Engeland en Frankrijk ging het veelal om graan en enkel in rijkere gebieden in het zuiden van Groot-Brittannië was er meer verscheidenheid in de producten waarover geruzied werd.⁵⁹

Daarnaast vonden deze rellen enkel plaats in de grote steden, maar wel verspreid over heel Holland. De steden die het meest werden getroffen door deze oproeren waren Amsterdam, Rotterdam, Leiden, Alkmaar, Delft en Gouda.⁶⁰ Opmerkelijk is dat deze oproeren in Engeland, maar nog meer in Frankrijk⁶¹, voornamelijk plaatsvonden op het platteland en vrijwel nooit in de grote steden – hoewel er in London ook verschillende oproeren bekend zijn.⁶²

Tenslotte worden de oproeren in Holland gekenmerkt door hun gelijkaardig karakter, wat ze zeer vergelijkbaar maakt. De oproeren waren kort van duur. Ze duurden minimaal enkele dagen en gingen niet langer dan drie weken door. Bijzonder is de effectiviteit van het geweld. De menigte vernielde de winkel, nam de waren mee – of maakte de levensmiddelen zelfs onbruikbaar – en lieten de winkeliers fysiek met rust. De menigte wist dus erg goed waar ze mee bezig was.⁶³

⁵⁸ Dekker, *Holland in beroering*, 23-24.

⁵⁹ Ibidem, 27.

⁶⁰ Ibidem, 24.

⁶¹ Tilly, 'The Food Riot', 99–100.

⁶² John Stevenson, *Popular disturbances in England, 1700-1870* (London, 1979) 99.

⁶³ Dekker, *Holland in beroering*, 24.

De deelnemers aan het oproer

In het voorgaande is er al vaak gesproken over het volk, de stedelingen, het ‘grauw’ en het ‘volksgemeen’. Toch is het lastig inschatten wie precies de deelnemers aan het voedseloproer vormden. In Holland werden veel politieke oproeren geleid door lokale milities en schutterijen. Deze vertegenwoordigen een groot deel van de stedelingen, gaven het oproer een zekere legitimiteit en hadden politieke invloed.⁶⁴ Bij voedseloproeren was dit minder het geval. De deelnemers aan de oproeren verschilden nogal. Bij dit soort rellen participeerden vooral mensen uit de lagere klassen. Er was weinig leiding van bovenaf, maar vooral vanuit de groep zelf. Dit is een grote tegenstelling met Frankrijk, waarbij de elite een groot aandeel had in de voedseloproeren. Dit komt doordat er hier een veel grotere verticale verbinding – van heer tot boer – bestond, waar Holland een veel meer uit klassen opgebouwde samenleving kende.⁶⁵ Ook was er in Holland een groot besef van economische zelfstandigheid, iets wat in de andere landen in West-Europa nog veel minder ontwikkeld was. De stedelingen hadden dus verlangens ten aanzien van de lonen en de levensstandaard. Hoewel de leiding van bovenaf ontbrak, was er dus wel een duidelijk idee wat de deelnemers wilden.⁶⁶

De demografische opbouw was ook zeer verscheiden. De deelnemers kwamen uit de lagere of stedelijke klassen en jong en oud vochten naast elkaar. Het volksgemeen dat tijdens de voedseloproeren kwam rellen was dus een zeer getrouwe afspiegeling van de bevolking. Opvallend is echter wel de grote rol die vrouwen tijdens de oproeren hadden. Uit de overgebleven documentatie over de vijfentwintig oproeren blijkt dat bij tien ervan vrouwen een leidinggevende positie innamen en ook zelf meevochten. Delft stond bijvoorbeeld bekend om de befaamde ‘vrouwen-rellen’.⁶⁷

⁶⁴ Prak, ‘Challenges for The Republic’ 60-61.

⁶⁵ Tilly, ‘The Food Riot’, 110-115.

⁶⁶ Maarten Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud: sociale verandering in het revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen, 1999) 139-146.

⁶⁷ Rudolf Dekker, ‘Women in Revolt: Popular Protest and Its Social Basis in Holland in the Seventeenth and Eighteenth Centuries’, *Theory and Society*, 16 (1987) 339-341.

De rol van de overheid

In de loop van de zeventiende eeuw gingen overheden in West-Europa steeds meer gericht de economie in de gaten houden. Aan de ene kant werd de vrije markt steeds belangrijker, maar aan de andere kant gingen lokale en centrale overheden wel economische restricties opleggen. Dit mercantilisme kenmerkte zich niet alleen door het reguleren van de import en het opleggen van belasting, maar ook voedselverdeling – waaronder armenzorg – kwam in het takenpakket van de overheid terecht.⁶⁸ Dit was belangrijk omdat voedseltekort kon leiden tot opstandigheid, wat weer een directe bedreiging was voor de staat. In Holland was dit overigens minder sterk aanwezig dan in Engeland en Frankrijk. Toch zorgde deze bemoeienis in de praktijk juist voor de hongeroproeren die de staat wilde voorkomen. De distributie was vaak oneerlijk en het volk ging nu ook hongersnood aan de overheid toeschrijven.⁶⁹

De relatie tussen oproerigheid en overheidsingrijpen is iets moeilijker uit te leggen in Holland, dan bijvoorbeeld in Frankrijk of Engeland, waar de overheid een repressief beleid uitvoerde. In de Hollandse steden was er een grotere wisselwerking tussen het volk en overheden. Bij het begin van een oproer gingen plaatselijke bestuurders vaak zelf de menigte tot rust proberen te manen. Wanneer dat niet lukte werden er soms schutters en soldaten ingezet. De milities hadden echter een ambivalente houding tegenover de overheden en vaak moest er door zowel de menigte als de overheid gestreden worden om de gunst van de milities.⁷⁰ In Holland was de rol van de overheid minder duidelijk dan in de andere West-Europese landen en was er sprake van een grijs gebied met betrekking tot de communicatie tussen zowel het volk als de overheid. Burgers konden bijvoorbeeld door petities – die men overal op spijkerde – hun wensen aan de overheid duidelijk maken, die daar vervolgens op kon inspelen.⁷¹

⁶⁸ Ruff, *Violence in Early Modern Europe*, 192-193.

⁶⁹ De Vries, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat*, 143-153.

⁷⁰ Dekker, Rudolf, 'Oproeren in Holland, 1600-1795. Enkele aspecten', in Herman Diederiks (ed.), *Van oproeren en stakingen: sociale en politieke mobilisering in Europa, 1500-1850* (Den Haag, 1981) 91-93.

⁷¹ Prak, 'Challenges for The Republic' 61-62.

§5: De ‘dure’ jaren

De ontwikkeling van de graanprijs is een goede graadmeter voor de heersende armoede onder de bevolking tijdens duurtjaren. Deze is te meten aan de hand van de hoogte van de graanprijs, die tijdens misoogsten en het wegvallen van de graanaanvoer steeg. Hoewel graan een van de belangrijkste graadmeters is voor een algemene malaise, is het ook zeer belangrijk om naar de prijzen van andere producten te kijken. In Holland bestond een zeer gevarieerd voedselpatroon, waar bijvoorbeeld zuivel een belangrijk component van was.⁷²

Het langzaam voortvloeien van hongeroproeren uit aanhoudende armoede uit de bevolking kunnen we dus aflezen – als er daadwerkelijk een causaal verband tussen die twee bestaat – aan de fluctuaties in de prijsspiegels van levensmiddelen, en dan met name die van graan en in mindere mate die van zuivelproducten. Omdat – zoals eerder besproken – een belangrijke cesuur in de sociaaleconomische situatie van Holland rond de jaren veertig en vijftig van de achttiende eeuw optreedt, zal de relatie tussen de graanprijzen en voedseloproeren voor en na dit breekpunt onafhankelijk van elkaar worden besproken. Hierdoor kan een beter afgewogen conclusie worden getrokken uit de verschillende bevindingen.

Tot 1740

Vanaf 1690 komt er in Holland een einde aan het relatief lage prijsniveau van graan en beginnen de prijzen langzaam te stijgen. Het concurrentievoordeel, als gebied met een van de grootste graanstapelmarkten van Europa gaat vrijwel verloren.⁷³ Holland werd steeds meer afhankelijk van de import uit het Oostzeegebied en de eigen graanoogst. Een beweging in de graanfluctuaties had gelijk invloed op de Hollandse markt. Bijvoorbeeld een misoogst, maar ook oorlog⁷⁴ kon zijn stempel drukken op de hoogte van de graanprijs.⁷⁵ Algemene economische crises hadden natuurlijk ook hun weerslag op duurtjaren, maar waren niet zo

⁷² Jan Faber, *Dure tijden en hongersnoden in pre-industrieel Nederland: rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis aan de universiteit van Amsterdam op maandag 13 september 1976* (Amsterdam, 1976) 1-5.

⁷³ Isabelle Devos, Thijs Lambrecht, *Bevolking, voeding en levensstandaard in het verleden: Verzamelde studies van prof. dr. Chris Vandenbroeke* (Gent, 2004) 180-181.

⁷⁴ Een beroemd voorbeeld is het duurtjaar 1630 dat ontstond door het Zweedse leger, dat de graanvelden in Pruisen onder de voet had gelopen waardoor er minder graan kon worden geïmporteerd.

⁷⁵ Milja van Tielhof, ‘Een open economie, in voor- en tegenspoed’, in Thimo Nijs, Eelco Beukers (eds), *Geschiedenis van Holland* (Hilversum, 2002) 141-144.

direct voelbaar als prijsstijgingen in de fluctuatie van de graanprijs en die van andere levensmiddelen. Malaises werkten in een aantal gevallen wel versterkend, maar uiteindelijk kwamen hongeroproeren voort uit direct voelbare veranderingen die op de korte termijn speelden: prijsstijgingen, misoogsten en oorlog.⁷⁶

In de periode tot 1740 zijn er vijf duurtejaren te vinden waarbij er daadwerkelijk sprake is van een exponentieel hogere graanprijs.⁷⁷ Deze vinden plaats in 1698, 1699, 1709 – waarin een vernegenvoudiging van de graanprijs wordt waargenomen – 1740 en 1741. Het laatste jaar wordt in deze periode meegenomen omdat het in feite een doorzetting is van het duurtejaar daarvoor. De duurtejaren van 1699 en 1740-41 worden hierbij gezien als extreme duurtejaren door hun versterking tijdens economische crises.

Op het eerste gezicht lijken vijf duurtejaren in het niet te vallen in een periode van vijftig jaar. Toch is dat aanzienlijk als je bedenkt dat tot 1740 de kosten van levensonderhoud dalen, terwijl er ook loonstarheid optreedt. Er was sprake van een relatief hoog reëel inkomen, waarvoor de verklaring hiervoor – ondanks de economische achteruitgang – zou zijn dat werkeloosheid voor de Hollandse bevolking een bewuste keus was. Door hoge uitkeringen was er sociale zekerheid en er waren genoeg buitenlandse werkkrachten.⁷⁸ Het reële loon was veel hoger dan in Engeland en Frankrijk. Dat Holland, ondanks de grotere prijselasticiteit en de verschillende aanvoerkanalen, nog steeds duurtejaren kende, is dus zeer uitzonderlijk.

Des te opvallender is het ook dat de eenentwintig gedocumenteerde oproeren in deze periode in de vijf duurtejaren voortkomen. Ze vonden allemaal plaats in de grote steden – voornamelijk in Gouda, Haarlem, Leiden, Delft, Rotterdam, Alkmaar en Amsterdam – en zijn allen te scharen onder de definitie van het ‘Taxation Populaire’ zoals dat in de vorige paragraaf naar voren kwam. Hoewel Dekker in *Holland in Beroering* een verband tussen de twee uitsluit is er tot 1740 zeker sprake van een causaal verband. Buiten de duurtejaren vinden geen voedseloproeren plaats en zijn er ook geen duurtejaren zonder voedseloproeren. Er is zelfs sprake van een relatie tussen seizoensgebonden prijsverhogingen en

⁷⁶ Peter Pot, *Arm Leiden: levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum, 1994) 151.

⁷⁷ Voor een overzicht van alle duurtejaren, raadpleeg bijlage.

⁷⁸ Leendert Noordegraaf, *Daglonen in Alkmaar 1500-1850* (Haarlem, 1980) 87-88.

voedseloproeren. Alle rellen die om zuivelproducten gingen vinden namelijk plaats in september en oktober, wanneer de zuivelproductie qua productie piekt.⁷⁹

Na 1740

In de laatste dertig jaar van de bestudeerde periode is er geen sprake van een dergelijk verband. Het enige duurtejaar dat de moeite waard is om te vermelden is het jaar 1747. Pas na de jaren zeventig van de achttiende eeuw komen duurtejaren weer vaker voor. Ook zijn er aanzienlijk minder voedseloproeren – namelijk maar drie gevallen in 1744, 1757 en 1768 – en deze vallen deze niet in het duurtejaar van 1747. Van een wetmatigheid is hier helemaal geen sprake. Toch is het opmerkelijk dat er na 1740 zowel minder duurtejaren en voedseloproeren zijn, als dat beide los van elkaar plaatsvinden. Dit wekt de suggestie dat ook voor de wetmatigheid van duurtejaren en voedseloproeren de periode tussen als 1740 en 1750 als breukmoment kan worden aangehaald.

Na 1750 gingen bijvoorbeeld de lonen weer omhoog waardoor de Hollandse stedelingen meer te besteden hadden. Mensen konden meer uitgeven, waardoor de prijs van levensmiddelen, waaronder graan, steeds minder van belang werd voor de economische armoede.⁸⁰ Ook was er minder sprake van een *crise de type ancien* – een crisis enkel gebaseerd op hongersnood⁸¹ – en werden de crises steeds complexer. In Leiden, waar de opstandjes in de textielindustrie eerst veel voortkwamen tijdens levensmiddelenduurte, komen ze ook steeds vaker voor als er geen extreme duurte is.⁸² In Frankrijk en Engeland vinden er daarentegen wel meer voedseloproeren en duurtejaren plaats.⁸³ Holland lijkt zich daarmee na 1740 te ontworstelen van de invloed die de duurtejaren en prijsschommelingen op de levensstandaard hebben.

⁷⁹ Dekker, *Holland in beroering*, 25.

⁸⁰ Noordegraaf, *Daglonen in Alkmaar*, 96-97.

⁸¹ Faber, *Dure tijden en hongersnoden*, 11.

⁸² Rudolf Dekker, 'Arbeidsconflicten in de Leidse textielindustrie', in Herman Diederiks, Dirk Noordam (eds.), *Armoede en sociale spanning: sociaal-historische studies over leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum, 1985) 84-85.

⁸³ Tilly, 'The Food Riot', 120. Stevenson, *Popular disturbances*, 110-113.

§6: Conclusie

In het voorgaande is getracht om aan de hand van gegevens uit de secundaire literatuur een nieuwe invalshoek te zoeken in het bestaande onderzoek naar voedseloproeren in Holland. Hierbij diende het onderzoek van *Tilly* en *Thompson* naar hetzelfde fenomeen in respectievelijk Frankrijk en Engeland als leidraad. Waar volgens hun onderzoek een wetmatig verband bestaat tussen duurtejaren en voedseloproeren, sluit *Dekker* – die het onderzoek voor Holland uitvoerde – een dergelijk verband uit. Een kritische herziening was dus zeker geen overbodige luxe.

Allereerst blijkt dat de aard van de voedseloproeren in Holland niet evident anders is dan in Engeland en Frankrijk. Hoewel ze in de andere landen vaker voorkwamen, minder vaak in de stad plaatsvonden en daar enkel over graan gingen, lijken de oproeren zelf juist wél op elkaar: de oproeren zijn kortstondig, het geweld is gericht en de deelnemers komen uit dezelfde klassen. Ook het misschien wel belangrijkste aspect van voedseloproeren, het ‘Taxation Populaire’, komt in Holland net zo goed voor als in Frankrijk of Engeland. Voedseloproeren werden naarmate ze vaker voorkwamen normaal. Niet allen omdat mensen honger leden, maar ook omdat ze vonden dat de bakker, slager of groenteman zich op een bepaalde manier moest gedragen wanneer de prijzen van levensmiddelen stegen.⁸⁴ Deze ‘morele economie’ was een rechtvaardiging voor het ‘Taxation Populaire’, een collectieve actie waarbij een rechtvaardige prijs werd afgedwongen.⁸⁵ In bijna alle ooggetuigenverslagen over voedselrellen is er morele verontwaardiging over het gedrag van degenen die handel dreven in levensmiddelen. Bijna nooit gaat het om honger zelf. Enkel bij de rellen in de extreme duurtejaren van 1740-41 is honger een van de drijfveren. Dit ging om de rellen over boekweitmeel – een graansoort dat nog lager werd gewaardeerd dan echt graan, dus echt bestemd voor de allerarmsten.⁸⁶

Dekker erkent deze gelijkenis met de ‘morele economie’ van Frankrijk en Engeland, maar sluit een oorzakelijk verband tussen de voedseloproeren in Holland onderling uit. Wanneer het decennia van 1740 echter als breekpunt wordt genomen in de periode van

⁸⁴ *Ibidem*, 131-132.

⁸⁵ *Dekker*, *Holland in Beroering*, 25-26.

⁸⁶ *Ibidem*, 27.

1690-1770 valt meteen iets interessants op. Voor 1740 is wel degelijk sprake van een wetmatig verband. De voedseloproeren vinden enkel in duurtejaren plaats en er zijn geen duurtejaren zonder voedseloproeren. Er valt zelfs een onderscheid te maken op het gebied van seizoensgebonden producten. Na 1740 valt dit wetmatig verband totaal weg. Voedselrellen vinden enkel nog sporadisch plaats en er gaan duurtejaren voorbij terwijl er geen rel te bekennen is. Op basis hiervan sluit *Dekker* een wetmatig verband uit.

Het kan niet meer dan toevallig zijn dat er rond 1740 ook een breuk optreedt in de sociaaleconomische en demografische situatie van Holland. De bevolking ging groeien, door zowel natuurlijke aanwas als urbanisatie, en de importmarkten verbeterden zich en de economie trok aan. Daarnaast verbeterde over het algemeen de lonen van de stedelingen als gevolg van het aantrekkende prijsniveau. Tenslotte werd rond deze tijd de aardappel geïntroduceerd, waardoor de bevolking niet enkel meer afhankelijk was van graan. De reden dat er na 1740 geen oorzakelijk verband bestaat tussen voedseloproeren onderling is niet omdat er nooit een dergelijk verband bestond, maar omdat rond deze periode de sociaaleconomische orde in Holland drastisch veranderde. Hierdoor waren mensen minder afhankelijk van duurtejaren dan voorheen.

Hoewel het duidelijk mag zijn dat ook in Holland een wetmatig verband bestond tussen voedseloproeren onderling, is het niet duidelijk waarom er na 1740 nog steeds voedselrellen plaatsvonden. Het is mogelijk dat Hollanders een bepaald bestaansniveau gewend waren en wanneer dit in gevaar kwam, men gelijk in opstand kwam. Ook het feit dat, ondanks het wetmatige karakter van de oproeren voor 1740, honger niet de grootste katalysator van de rellen was, moet beseft worden dat het onderzoek naar voedseloproeren in Holland nog lang niet volledig is.

Hoewel het volksgemeen het niet eens was met de stijgende prijzen en bij de kruidenierswoning van Jacob de Vijver nog riep dat “*op het vorige genoeg is gewoekerd*”⁸⁷, mag het toch wel duidelijk zijn. Over het onderzoek naar voedseloproeren in Holland is nog niet genoeg gewoekerd.

⁸⁷ Dekker, *Oproeren in Holland*, 121.

Bijlage

Lijst met Hollandse voedseloproeren, duurtejaren en crises tussen 1690 en 1770

Duurtejaren met graanprijstijgingen.	Economische crises	voedseloproeren
1698	Uitvoering van exportverbod op graan	1698 (vijf oproeren: boter en boekweitmeel in Gouda, Haarlem, Leiden, Rotterdam en Delft)
1699 (extreem duurtejaar)	1699	1699 (één oproer: boter in Rotterdam)
1709 (In dit jaar is er een vernegenvoudiging van de graanprijs waargenomen, in andere gevallen maximaal viervoudiging).		1709 (één oproer: meel in Leiden)
	1710	
	1720 (speculatieroes over de buitenlandse handel)	
1740 (extreem duurtejaar)	1740	1740 (elf oproeren, voornamelijk grutterswaren, enkele grote steden)
1741 (extreem duurtejaar)		1741 (drie oproeren, brood en boter in Amsterdam, Rotterdam en Alkmaar)
		1744 (één oproer)
1747		Wel een orangistisch oproer, geen voedseloproer.
		1757 (één oproer)
	1763	
		1768 (één oproer)
1771		
1772	1772	
1773	1773	

1787		
1788		
1789		

Literatuurlijst

Boone, Marc, Maarten Prak, 'Vorsten, patriciërs en burgers: de kleine en grote traditie van stedelijke revoltes in de Lage Landen.' in Karel Davids, Jan Lucassen (eds.), *Een wonder weerspiegeld: de Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam, 2005) 91–124.

Bruin de, Guido, 'De geschiedschrijving over de Gouden Eeuw' in Wijnand Mijnhardt (ed.), *Kantelend geschiedbeeld: Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht, 1993) 83-117.

Davids, Karel, Marjolein 't Hart, Lex Heerma van Voss, *De wereld en Nederland: een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam, 2011).

Davids, Karel, *The Rise and Decline of Dutch Technological Leadership: Technology, Economy and Culture in the Netherlands, 1350-1800* (Leiden, 2008).

Dekker, Rudolf, 'Arbeidsconflicten in de Leidse textielindustrie', in Herman Diederiks, Dirk Noordam (eds.), *Armoede en sociale spanning: sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum, 1985) 69-86.

Dekker, Rudolf, 'Oproeren in Holland, 1600-1795. Enkele aspecten', in Herman Diederiks (ed.), *Van oproeren en stakingen: sociale en politieke mobilisering in Europa, 1500-1850* (Den Haag, 1981) 77–96.

Dekker, Rudolf, 'Women in Revolt: Popular Protest and Its Social Basis in Holland in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', *Theory and Society*, 16 (1987) 337-362.

Dekker, Rudolf, *Holland in beroering: oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn, 1982).

Dekker, Rudolf, *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten: ooggetuigenverslagen van oproeren in de provincie Holland ten tijde van de Republiek (1690-1750)* (Assen, 1979).

Devos, Isabelle Thijs Lambrecht, *Bevolking, voeding en levensstandaard in het verleden: verzamelde studies van prof. dr. Chris Vandenbroeke* (Gent, 2004).

Faber, Jan, *Dure tijden en hongersnoden in pre-industrieel Nederland: rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis aan de universiteit van Amsterdam op maandag 13 september 1976* (Amsterdam, 1976).

Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man* (London, 1992).

Hobsbawm, Eric, *Labouring Men: Studies in the History of Labour* (London, 1968).

Honacker, Karin van, *Lokaal verzet en oproer in de 17^e en 18^e eeuw: collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven* (Kortrijk-Heule, 1994).

Limberger, Michael, 'No Town in the World Provides More Advantages: Economies of Agglomeration and the Golden Age of Antwerp', in Patrick O'Brien, Marjolein 't Hart, Derek Keene, Herman van der Wee (eds.), *Urban Achievement in Early Modern Europe: Golden ages in Antwerp, Amsterdam and London* (Cambridge, 2001).

Lucassen, Leo, Jan Lucassen, *Winnaars en verliezers: een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam, 2011).

Noordegraaf, Leendert, *Daglonen in Alkmaar 1500-1850* (Haarlem, 1980).

Palmen, Eric, *Kaat Mossel, helleveeg van Rotterdam. Volk en verlichting in de achttiende eeuw* (Amsterdam, 2009).

Posthumus, Nicolaas, Frans Ketner, *Nederlandsche prijsgeschiedenis: N.W.. dl.2, goederenprijzen bij de kapittels van Utrecht 1348-1669, bij het st. Bartholomei-gasthuis te Utrecht 1461-1914, bij de stad Utrecht 1402-1851, bij het st. Catherijnen-gasthuis 1392-1800 en bij het heilige geest- en kindershuis 1482-1800, beide te Leiden, en bij het burgerweeshuis te Amsterdam 1562-1800* (Leiden, 1964).

Pot, Peter, *Arm leiden: levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum, 1994).

Prak, Maarten, 'Challenges for the Republic: Coordination and Loyalty in the Dutch Republic', in Holenstein, André, Thomas Maissen (eds.), *The Republican Alternative: The Netherlands and Switzerland compared* (Amsterdam, 2008).

Prak, Maarten, 'Het oude recht der burgeren. De betekenis van burgerschap in het Amsterdam van de zestiende en zeventiende eeuw', in Hendrix, Harald (ed.), *Beschaafde burgers: burgerlijkheid in de vroegmoderne tijd* (Amsterdam, 2001).

Prak, Maarten, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud: sociale verandering in het revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen, 1999).

Rudé, George, *Paris and London in the Eighteenth Century: Studies in Popular Protest* (London, 1974).

Rudé, George, *The Crowd in the French Revolution* (Oxford, 1963).

Ruff, Julius, *Violence in Early Modern Europe 1500-1800* (Cambridge, 2001).

Spiereburg, Pieter, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preïndustrieel Europa* (Hilversum, 1988).

Stevenson, John, *Popular disturbances in England, 1700-1870* (London, 1979).

Thompson, Edward, 'The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century', *Past & Present*, 50 (1971) 76-136.

Tielhof, Milja van, 'Een open economie, in voor- en tegenspoed', in Thimo Nijs, Eelco Beukers (eds.) *Geschiedenis van Holland*. (Hilversum, 2002) 135-180.

Tilly, Charles, 'Major Forms of Collective Action in Western Europe, 1500-1975', *Theory and Society*, 3 (1976) 365-375.

Tilly, Louise, 'The Food Riot as a Form of Political Conflict in France', in Herman Diederiks (ed.), *Van oproeren en stakingen: sociale en politieke mobilisering in Europa, 1500-1850* (Den Haag, 1981) 97-132.

Vries, Boukje de, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat: demografie, economie, maatschappij en cultuur in West-Europa, 1450-2000* (Groningen, 2000).

Vries, Jan de, Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815: de eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995).

Vries, Jan de, *European Urbanization, 1500-1800* (London, 1984).

Vries, Johan de, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Leiden, 1968).

Walter, John, Roger Schofield, *Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society* (Cambridge, 1989).